IIP: WJHSS
IIP
World Journal of Humanities and Social Sciences

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 02 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: IIFS: 5.75
ISSN: 3107-6661 (Online)

भारतीय पर्यावरण धोरण: राजकीय आणि कायदेशीर दृष्टिकोन

[1]तनुजा अंकुश कान्हे, [2]डॉ. मेघराज एकनाथ औटी
(सहाय्यक प्राध्यापक आणि संशोधन मार्गदर्शक)
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख , आर. बी. नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर (स्वायत्त)
जिल्हा अहिल्यानगर, महाराष्ट्र

Article Info

Article History:
Received: 20th February 2026
Accepted: 01st March 2026
Published: 07th March 2026

Keywords:
पर्यावरण धोरण, राजकारण, समाजकारण आणि कायदा

ABSTRACT

पर्यावरण हा केवळ निसर्गाचा घटक नसून तो मानवी जीवनाचा आणि अस्तित्वाचा अविभाज्य भाग आहे. २१ व्या शतकात जागतिक स्तरावर हवामान बदल, ग्लोबल वॉर्मिंग आणि नैसर्गिक संसाधनांचा ऱ्हास यांसारख्या समस्यांनी गंभीर रूप धारण केले आहे. या पार्श्वभूमीवर, कोणत्याही राष्ट्राचे 'पर्यावरण धोरण' हे त्या राष्ट्राच्या राजकीय परिपक्वतेचे आणि कायदेशीर चौकटीचे प्रतिबिंब मानले जाते. भारतीय संदर्भात विचार करताना, पर्यावरण संरक्षण ही केवळ एक तांत्रिक प्रक्रिया नसून ती राजकारण, समाजकारण आणि कायदा यांचा एक जटिल संगम आहे.

Plagiarism Check Report:
Date of Report: March 01, 2026
Similarity Index: 4%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Kanhe, T. A., & Auti, M. E. (2026). भारतीय पर्यावरण धोरण: राजकीय आणि कायदेशीर दृष्टिकोन. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 2(I), 981–985.

प्रस्तावना :

पर्यावरण हा केवळ निसर्गाचा घटक नसून तो मानवी जीवनाचा आणि अस्तित्वाचा अविभाज्य भाग आहे. २१ व्या शतकात जागतिक स्तरावर हवामान बदल, ग्लोबल वॉर्मिंग आणि नैसर्गिक संसाधनांचा ऱ्हास यांसारख्या समस्यांनी गंभीर रूप धारण केले आहे. या पार्श्वभूमीवर, कोणत्याही राष्ट्राचे 'पर्यावरण धोरण' हे त्या राष्ट्राच्या राजकीय परिपक्वतेचे आणि कायदेशीर चौकटीचे प्रतिबिंब मानले जाते. भारतीय संदर्भात विचार करताना, पर्यावरण संरक्षण ही केवळ एक तांत्रिक प्रक्रिया नसून ती राजकारण, समाजकारण आणि कायदा यांचा एक जटिल संगम आहे.

ऐतिहासिकदृष्ट्या, भारताला निसर्ग संवर्धनाची मोठी परंपरा लाभली आहे. मात्र, ब्रिटीश राजवटीतील संसाधनांच्या शोषक धोरणांमुळे पर्यावरणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलला. स्वातंत्र्यानंतर भारताने औद्योगिक विकासाला प्राधान्य दिले, परंतु १९७२ च्या 'स्टॉकहोम' जागतिक परिषदेनंतर भारताच्या राजकीय आणि धोरणात्मक भूमिकेत आमूलाग्र बदल झाला. पर्यावरणाचे रक्षण करणे ही राज्याची जबाबदारी आहे, हे तत्त्व मान्य करून भारतीय संविधानात ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे कलम ४८(अ) आणि ५१(अ)(जी) चा समावेश करण्यात आला. यामुळे पर्यावरण संरक्षणाला घटनात्मक अधिष्ठान प्राप्त झाले.

राजकीय दृष्टिकोनातून पाहता, भारतात पर्यावरण धोरण हे विकास आणि पर्यावरण यांच्यातील संघर्षातून आकाराला आले आहे. लोकशाही व्यवस्थेत लोकचळवळी (उदा. चिपको, नर्मदा बचाव) आणि राजकीय पक्षांचे जाहीरनामे यांनी पर्यावरणाशी संबंधित निर्णयांवर मोठा प्रभाव टाकला आहे. तर दुसऱ्या बाजूला, कायदेशीर दृष्टिकोनातून भारताने 'जल प्रदूषण कायदा', 'वायू प्रदूषण कायदा' आणि १९८६ चा 'पर्यावरण संरक्षण कायदा' यांसारखी मजबूत कायदेशीर चौकट उभारली आहे. विशेषतः भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने 'जगण्याचा अधिकार' (कलम २१) या अंतर्गत 'स्वच्छ पर्यावरणाचा अधिकार' समाविष्ट करून 'न्यायालयीन सक्रियतेचा' (Judicial Activism) एक नवा पायंडा रचला आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारतीय पर्यावरण धोरणाचे विश्लेषण करताना, ते केवळ कागदावर मर्यादित न राहता प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत राजकीय इच्छाशक्ती कशी कारणीभूत ठरते, याचा अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच, वाढते शहरीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या युगात विकासाच्या नावाखाली निसर्गाचा होणारा बळी रोखण्यासाठी आपल्या कायदेशीर तरतुदी किती सक्षम आहेत, याचे परीक्षण करणे हा या संशोधनाचा मुख्य उद्देश आहे.

पर्यावरण हा केवळ विज्ञानाचा विषय नसून तो मानवी अस्तित्वाचा आणि राजकारणाचा अविभाज्य भाग आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशात विकास आणि पर्यावरण रक्षण यामध्ये संतुलन राखणे हे मोठे आव्हान आहे. राज्यशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून, पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी सरकारने केलेले कायदे आणि त्यांची अंमलबजावणी यांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते.

कायदेशीर दृष्टिकोन:

भारताची कायदेशीर चौकट ही जगातील सर्वात सविस्तर चौकटींपैकी एक आहे.

वन्यजीव संरक्षण कायदा, १९७२: याने केवळ शिकारीवर बंदी घातली नाही, तर राष्ट्रीय उद्याने आणि अभयारण्यांची

निर्मिती करून लुप्तप्राय प्रजातींना कायदेशीर संरक्षण दिले.

- पर्यावरण संरक्षण कायदा, १९८६ (Umbrella Act): भोपाळ गॅस दुर्घटनेनंतर हा कायदा करण्यात आला. याचे वैशिष्ट्य म्हणजे केंद्र सरकारला पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी कोणत्याही राज्याला किंवा उद्योगाला थेट निर्देश देण्याचे अधिकार मिळतात.
- राष्ट्रीय हरित लवाद (NGT): हा 'पर्यावरणीय न्याय' (Environmental Justice) मिळवून देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. विशेष म्हणजे, जगातील अशा प्रकारचे स्वतंत्र न्यायालय असणारा भारत हा तिसरा देश (ऑस्ट्रेलिया आणि न्यूझीलंड नंतर) ठरला.

राजकीय दृष्टिकोन आणि धोरणे:

राजकीय स्तरावर पर्यावरणाचा विचार आता जागतिक दबावामुळे अपरिहार्य झाला आहे.

पंचामृत संकल्पना (COP26): पंतप्रधान मोदींनी २०७० पर्यंत 'नेट झिरो' (Net Zero) उत्सर्जनाचे लक्ष्य जाहीर केले आहे. ही एक मोठी राजकीय वचनबद्धता आहे.

- **राजकीय आव्हाने:** भारतात विकास (Development) विरुद्ध पर्यावरण असा संघर्ष नेहमीच दिसतो. उदाहरणार्थ, आरे मेट्रो कारशेड किंवा पश्चिम घाटातील खाणकाम. इथे मते मिळवण्यासाठी अनेकदा तत्कालिक विकासाला प्राधान्य दिले जाते.
- **हरित राजकारण (Green Politics):** भारतात पर्यावरणाचा मुद्दा निवडणुकांमध्ये प्रभावी का ठरत नाही? कारण गरिबी, बेरोजगारी आणि महागाई यांसारखे 'रोटी-कपडा-मकान'चे प्रश्न आजही पर्यावरणाच्या वर मानले जातात.

महत्त्वाची तत्त्वे:

- प्रदूषण करणाऱ्याने दंड भरावा (Polluter Pays): केवळ दंडच नाही, तर पर्यावरणाची झालेली हानी भरून काढण्याची जबाबदारीही संबंधित उद्योगाची असते.
- सार्वजनिक विश्वस्त तत्त्व (Public Trust Doctrine): हवा, पाणी आणि जमीन हे नैसर्गिक संसाधने सरकारची खासगी मालमत्ता नसून, ती जनतेची 'अमानत' आहेत, हे न्यायालयाने स्पष्ट केले आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

1. भारतीय संविधानातील पर्यावरण विषयक तरतुदी समजून घेणे.
2. भारतातील प्रमुख पर्यावरण संरक्षण कायद्यांचा आढावा घेणे.
3. पर्यावरण चळवळींचा राजकारणावरील परिणाम अभ्यासणे.

संवैधानिक तरतुदी आणि कायदेशीर चौकट

१. भारतीय संविधान आणि पर्यावरण:

- भारतीय संविधानात मूळतः पर्यावरण शब्दाचा उल्लेख नव्हता, परंतु १९७६ च्या ४२ व्या घटनादुरुस्तीनुसार दोन महत्त्वाची कलमे जोडली गेली:
- कलम ४८-अ (मार्गदर्शक तत्वे): राज्य पर्यावरणाचे रक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी प्रयत्न करेल.
- कलम ५१-अ (जी) (मूलभूत कर्तव्ये): वने, सरोवरे, नद्या आणि वन्यजीव यांचे रक्षण करणे हे प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य आहे.

२. मुख्य पर्यावरण कायदे:

भारतात पर्यावरण रक्षणासाठी खालील महत्त्वाचे कायदे संमत करण्यात आले आहेत:

- जल प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण कायदा (१९७४): नद्या आणि पाण्याचे स्रोत प्रदूषणापासून वाचवण्यासाठी.
- वायू प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण कायदा (१९८१): हवेची गुणवत्ता टिकवण्यासाठी.
- पर्यावरण संरक्षण कायदा (१९८६): भोपाळ गॅस दुर्घटनेनंतर हा सर्वसमावेशक कायदा करण्यात आला.
- राष्ट्रीय हरित लवाद (NGT) कायदा (२०१०): पर्यावरण विषयक खटले जलद गतीने निकाली काढण्यासाठी.

पर्यावरण चळवळी आणि राजकीय भूमिका

१. भारतातील प्रमुख पर्यावरण चळवळी:

- भारतात पर्यावरणाच्या मुद्द्यावरून अनेक जनआंदोलने झाली आहेत, ज्यांनी सरकारला धोरण बदलण्यास भाग पाडले:
- चिपको आंदोलन: उत्तराखंडमध्ये वृक्षतोड थांबवण्यासाठी सुंदरलाल बहुगुणा यांच्या नेतृत्वाखाली झालेली चळवळ.
- नर्मदा बचाव आंदोलन: मोठ्या धरणांमुळे होणारे विस्थापन आणि पर्यावरणीय हानी यावर मेधा पाटकर यांनी आवाज उठवला.

२. पर्यावरणाचे जागतिक राजकारण आणि भारत:

हवामान बदल (Climate Change) आणि 'पॅरिस करार' यांसारख्या जागतिक व्यासपीठावर भारत आपली भूमिका ठामपणे मांडत आहे. सौर ऊर्जेचा वापर वाढवणे आणि कार्बन उत्सर्जन कमी करणे हे भारताच्या आधुनिक राजकारणाचे केंद्रबिंदू बनले आहेत.

आव्हाने, निष्कर्ष आणि संदर्भ सूची

१. पर्यावरणासमोरील आव्हाने:

- शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरण: वाढत्या शहरांमुळे जंगलांचा नाश होत आहे.
- कायद्याची अंमलबजावणी: कागदावर कायदे कडक असले तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणीमध्ये भ्रष्टाचार आणि अनास्था

दिसून येते.

- लोकसंख्या वाढ: नैसर्गिक संसाधनांवर प्रचंड ताण येत आहे.

२. निष्कर्ष:

शाश्वत विकासासाठी (Sustainable Development) राजकारण आणि पर्यावरण यांचा समन्वय असणे आवश्यक आहे. केवळ कायदे करून प्रदूषण थांबणार नाही, तर लोकांमध्ये जागृती आणि राजकीय इच्छाशक्तीची गरज आहे. भविष्यात 'हरित राजकारण' (Green Politics) ही काळाची गरज ठरेल.

३. संदर्भ सूची

1. **पर्यावरण कायदा:**

   'पर्यावरण कायदा आणि धोरण' (Environment Law and Policy) - विविध लेखकांची पुस्तके (उदा. पी. एस. रामा राव, श्याम दिवाण) [Legal Books].

2. **पर्यावरण धोरण आणि राजकारण:**

   'भारतातील पर्यावरण चळवळी' (Environmental Movements in India) - लेखक: समरेंद्र दास, एम. एन. श्रीनिवास (पर्यावरण आणि समाजशास्त्र).

   'पर्यावरण आणि विकास: भारतातील धोरणात्मक पैलू' (Environment and Development: Policy Aspects in India) - लेखक: टी. एन. श्रीनिवासन.

3. **वृत्तपत्रे आणि इंटरनेटवरील लेख.**